

PAR MEŽU, AINAVĀM, SARGĀŠANU UN PĀRMAIŅĀM *ABOUT FORESTS, LANDSCAPES, PROTECTION AND CHANGE*

Aija Melluma

Latvijas Zinātņu akadēmija

E-pasts: aimella@inbox.lv

Kopsavilkums. Mežs skatīts kā veselums, kā Latvijas ainavas raksturiezīme, kā ainavu telpiskās un ekoloģiskās struktūras veidotājs. Apskatīta ainavu un meža funkciju dažādība, to nozīme zinātniskos pētījumos, sargāšanas praksē un politikā. Skaidrota *funkcionālā* pieeja, tās nozīme dabas un meža aizsardzībā, vietu attīstības plānošanā, dažādo konfliktu pārvaldībā. Pievērsta uzmanība vēl citām *pieejām*: *ekosistēmu* pieeja, *biotopu* pieeja, *teritoriālā* pieeja, *ainavu* pieeja. Īpaši izcelta pēdējā: tā veido izpratni par pārmaiņām dabā un ainavās, par daudzveidības (ne tikai bioloģiskās) būtību, par dažādo kontekstu nozīmi. Neliels atskats vēsturē parāda, ka meža aizsargfunkciju (būt sargātājam) mežkopji sapratuši jau sen; pakāpeniski veidojušās sargāšanas tradīcijas, kas nolasāmas sava laika likumos un noteikumos. Mūsu dienās palielinājusies sapratne par meža nozīmi sabiedrībai (kultūras mantojums, spontānā sargāšana, skaistums, pieejamība). 2021. gadā meža ainavas ierakstītas Latvijas Kultūras kanonā.

Raksturvārdi: ainava; mežs; funkcijas; ainavu pieeja; daudzveidība; sargāšana.

Summary. *The forest is viewed as a whole, as a characteristic feature of the Latvian landscape, as a creator of the spatial and ecological structure of the landscape. The diversity of landscape and forest functions, their importance in scientific research, conservation practice and policy are discussed. The functional approach is explained, its importance in the protection of nature and forest, in the planning of the development of places, in the management of various conflicts. Attention is also paid to other approaches: ecosystem approach, habitat approach, territorial approach, landscape approach. The last one is especially highlighted: it creates an understanding of changes in nature and landscapes, of the nature of diversity (not only biological), and of the importance of different contexts. A little look back in history shows that foresters understood the protective function of the forest (to be a protector) long ago; gradually formed protection traditions, which can be read in the laws and regulations of their time. Nowadays, the understanding of the importance of forests for society (cultural heritage, spontaneous protection, beauty, accessibility) has increased. In 2021, forest landscapes were recorded in the Latvian Cultural Canon.*

Key words: landscape; forest; functions; landscape approach; diversity; protection.

IEVADS

Mežs Latvijas teritorijā gadsimtiem ilgi bijis – un ir – cilvēku dzīves daļa, ne tikai kā redzamā apkārtnē, mežs tuvuma ainavā vai tālumā, kā *zilās tāles*. Arī kā mājas, visiem nepieciešamais resurss, un tādējādi ir saistīts ar izmantošanu, ar aizsardzību un saudzēšanu, ar pārvaldību, kopumā ņemot – ar valsts meža politiku.

Meža pastāvīgā klātbūtne sabiedrībā liekas pašsaprotama, nemainīga, radot piederības sajūtu, vēlmi saglabāt nemainītā veidā. Tomēr laika gaitā notiek pārmaiņas, it kā vienlaikus – dabā, ainavās, mežā, sabiedrībā, cilvēkos. Atsevišķos laikos, kad mainās politiskie un ekonomiskie apstākļi, tās ir krasas, acīmredzamas, kā lūzumi. Mūsu atmiņā tāds lūzums ir Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas laiks un turpmākie gadi līdz uzņemšanai Eiropas Savienībā (ES).

20. un 21. gadsimtu mijas gadi bija notikumiem pieblīvets laiks – notika salāgošana ar ES regulām, radās jauni Latvijas Republikas (LR) likumi, dažādas koncepcijas un programmas. Pievērtoties tikai trīs sabiedrībai nozīmīgām darbības sfērām – dabas aizsardzībai, kultūras pieminekļu aizsardzībai, pašvaldību attīstības plānošanai –, nostiprinājās izpratne, ka tās ir transversālas jomas, bet nav salāgotas. Laika gaitā izrādījies, ka jaunās pārmaiņas it kā fokusējas *mežā*, skar ne tikai mežsaimniecību, meža politiku, bet arī cilvēcisko attieksmi pret mežu.

Veidojās jaunas pieejas, viena no tām – “bioloģiskās daudzveidības” saglabāšana uz Zemes. Kā cilvēces kopīgais mērķis tas nosaukts 1992. gadā ANO konferencē Riodežaneiro. Turpmāk redzams, ka politikā aizvien lielāku nozīmi iegūst dabas aizsardzības motīvi dažādos veidos – kā augsta līmeņa dokumenti, kā likumi un noteikumi, kas skar arī cilvēku dzīvesdarbību. Mūsu apstākļos lielu ietekmi atstājusi Eiropas Padomes 1992. gada Direktīva par “dabisko dzīvotņu” aizsardzību, kas ilgstoši pazīstama kā “biotopu direktīva”. Tā lika aizdomāties par lietoto vārdu nozīmi, par to iespēju “pazust tulkojumā”, kā arī par Latvijas dabas organizētās sargāšanas pieredzi, kas uzkrāta kopš 20. gadsimta sākuma. Taču bija radusies jauna paradigma, kuras ietvaros galveno nozīmi turpmāk ieguva “Eiropas nozīmes biotopu” aizsardzība.

Vēl jāatzīmē, ka 2000. gadā Florencē tika pieņemta Eiropas Ainavu konvencija, kuru Latvijā ratificēja tikai 2007. gadā (Eiropas Ainavu konvencija, 2007). Tajā paustās nostādnes lika domāt, ka “bioloģiskās daudzveidības” saglabāšanā turpmāk izšķiroša nozīme būs tieši ainavu uzturēšanai, kopšanai un aizsardzībai. Par to liecināja jau Riodežaneiro konvencijas dokumentos nostiprinātā *ekosistēmu pieeja*.

Šis raksts pamatojas uz diviem 21. gadsimta sākumā veiktajiem izpētes darbiem, kas būtībā vēltīti jauno nostādņu noskaidrošanai, skatot tos kopsakarībās ar meža nozarei aktuālajiem jautājumiem. Par mezgla vārdiem kļuva “*ainavu līmenis*” un “*ainavu ekoloģiskās plānošana*”.

Pirmajā no tiem (Ainavu ekoloģiskās plānošanas ..., 2003) atrodams pārskats par tolaik Latvijā veiktajiem pētījumiem un projektiem, kas tā vai citādi attiecas uz dabas aizsardzību, meža biotopu izpēti, dažādiem plānošanas veidiem, kā arī pētījumu metodēm. Kopumā: tas bija uzkrātās pieredzes apkopojums. Otrā pētījuma mērķis (Ainavu ekoloģiskās plānošanas ..., 2004) bija analogs, tomēr atšķiras ar to, ka ir sasaistīts ar konkrētu vietu. Proti, tas notika “Latvijas valsts mežu” Vidusdaugavas mežsaimniecības Ogres iecirknī, kas atrodas Ogres rajonā (pēc toreizējā administratīvi teritoriālā iedalījuma). To var uzskatīt par atsevišķa gadījuma izpēti (turpmāk – Ogres pētījums).

Raksts tapa jau tūlī pēc darbu pabeigšanas, domāts kā pētījumu gaitā iegūto galveno atziņu apkopojums, bet netika publicēts. Tagad, pēc gadiem, notiek vispārējās dabas aizsardzības aktivizēšanās, kas vēsta par jaunu pārmaiņu laiku. To nosaka ES izsludinātais *zaļais kurss*; rodas “jaunās zaļās vēsmas”, kas skar ainavu, mežus un biotopus, ietekmē priekšstatus par nepieciešamajām rīcībām, akcentējot normatīvo pieeju. Jauns motīvs ir “atjaunot dabu”, lai ko tas nozīmētu, piemēram, Latvijas apstākļos. Kopumā: noskaņās un saturiski varam saskatīt līdzības ar pārmaiņu laiku vairāk nekā pirms 20 gadiem, kura ietvaros nācās darboties, veikt pētījumus. Tādēļ raksts ir aktualizēts, ar papildinājumiem, kas kļuva iespējami, integrējot jau turpmākā laika pieredzi un pārdomas par pārmaiņām.

Atzīmējams vēl viens notikums: meža ainavas 2021. gadā ierakstītas Latvijas Kultūras kanoņā, tāpat kā Daugavas, Abavas, Gaujas senlejas, Zemgales līdzenuma, Latgales ezeraines, Vidzemes pauguraines un Piejūras ainavas, tādējādi akcentējot jauno meža nozīmi sabiedrībai.

MEŽA AINAVAS

Par mežu var runāt kā par dabas, vēstures un evolūcijas produktu, dabas veidojumu, par ekosistēmu, par dzīvotni (biotopu), arī kā par īpašu vidi, kā par ainavu, kā par mežkopības un mežsaimniecības objektu, vietu cilvēku atpūtai un radošuma kopšanai. Tie ir dažādi skatījumi, uz tiem balstās zinātniskās izpētes darbi, atklājot meža būtību un daudzveidību (ne tikai bioloģisko), kā arī meža attīstības potenciālu un nozīmi sabiedrībai. Tomēr jāsaka, ka sabiedrībā dominē vizuāli estētiskais skatījums, ko pauž ne tikai ceļotāji un tūristi, ne tikai pilsētnieki, bet arī dažādu nozaru speciālisti valsts pārvaldes jomās. Tas ietekmē priekšstatu veidošanos par to, kādam vajadzētu būt mežam Latvijā, un ātru lēmumu pieņemšanu: ko un kā (citiem) vajadzētu darīt. Jau zināms, ka priekšstati un uzskati var kļūt par daudzkārt spēcīgāku faktoru attiecību un politikas veidošanā, nekā zināšanās motivēti pamatojumi un skaidrojumi. Turklāt var veidoties atgriezeniskā saite: sabiedrībā rodas neapmierinātība ar varas piedāvātajiem lēmumiem un nosacījumiem. Reaģējot uz to, kaut kas tiek koriģēts, bet vēlāk notikumu secība atkārtojas, varbūt jau nākamajā paaudzē. Veidojas apburtā loka efekts.

Latvijā jau sen pazīstams jēdziens *meža ainava*, gan vispārējā nozīmē, gan atsevišķa *ainavas tipa* nozīmē. Tas balstās skatījumā uz mežu kā uz *teritoriālu, jeb telpisku veidojumu*, kura īpašības un funkcijas nosaka reģionālie un vietas apstākļi. Meži atrodas apkārtējā telpā, ir vizuāli uztverami, veido “ierāmējumu” tuviem vai tālākiem skatiem. Meža klātbūtni Latvijas teritorijā var raksturot kā kopējo segumu, kā mežainuma pakāpi, it kā savācot visus mežus vienviet. Ir zināms, ka pašreiz mežainums ir 52%, bet 1923. gadā, agrārās reformas sākumā, pēc Latvijas valstiskās neatkarības iegūšanas tas bija 27%. Taču meža platību palielināšanās nebija vienmērīgs, pakāpenīgs process – tas atspoguļo visu pārmaiņām bagāto 20. gadsimta vēsturi.

Taču zinām un redzam, ka reālais mežu izklājums Latvijas teritorijā ir nevienmērīgs. Izceļas lielle meža masīvi, it sevišķi smilšainajos līdzenumos un jūras krastā kāpās, un vietās, kas iezīmējas kā krasti senākajās Baltijas jūras attīstības stadijās. Apmēram pusi no Latvijas teritorijas aizņem par “dabas ainavām” uzskatītās vizuāli izteiksmīgās *lauku-mežu ainavas*. Tās ir dažādas, ko nosaka reģionālie un vietējie ģeogrāfiskie un vēsturiskie apstākļi, lielo meža masīvu izvietojums. *Lauku-mežu*, vai *mežu-lauku* ainavas lielos vilcienos liecina par ainavu veidošanās vēsturisko gaitu, kurā mūsu ģeogrāfiskos apstākļos noteicošā loma bijusi lauksaimniecības un mežsaimniecības attīstībai, to attiecībām teritoriālā izklājumā. Tieši šajās ainavās skaidri atklājas mežainuma mainīgums ārējo apstākļu ietekmē, piemēram, pēc kariem vai politisku un sociālu faktoru ietekmē (pamestās lauku sētas, zemes meliorācija, dažādi atbalsta pasākumi). Jau sen, raksturojot lauku ainavas, tiek lietoti divi jēdzieni: *apgūšanas pakāpe*, ja runa ir par lauksaimniecisko darbību kā ainavas veidotāju, vai pretēji – *mežainuma pakāpe*, ja akcentēta meža nozīme.

Vēstures gaitā pierādījis, ka cilvēka darbība, kas ilgstoši notiek kādā vietā, teritorijā, rada savas raksturīgās ainavas (pēc uzbūves, tajās notiekošajiem procesiem, pēc nozīmes sabiedrībai un cilvēkiem), ko var saukt par *darbības ainavām*, jeb ainavu funkcionāliem tipiem. Cilvēka darbība turpmākajās paaudzēs ainavas uztur, nodrošinot pēctecīgumu un turpināšanos, kā arī apliecina, ka mūsdienai atspoguļojas gadsimtiem ilgas cilvēka un dabas mijiedarbības. Tās veido reālus gadsimtu uzkrājumus (zemes izmantošanas veidi, mītnes, kultivētās augsnes, grāvji, senie ceļi, dižkoki, bišu koki u. c.), kā arī glabā kultūrvēsturisko mantojumu. Latvijas ainavu izpētē un ainavu aizsardzības ideju attīstībā funkcionālā pieceļa pazīstama jau kopš pagājušā gadsimta 70. gadiem (Melluma, 1975, 2002).

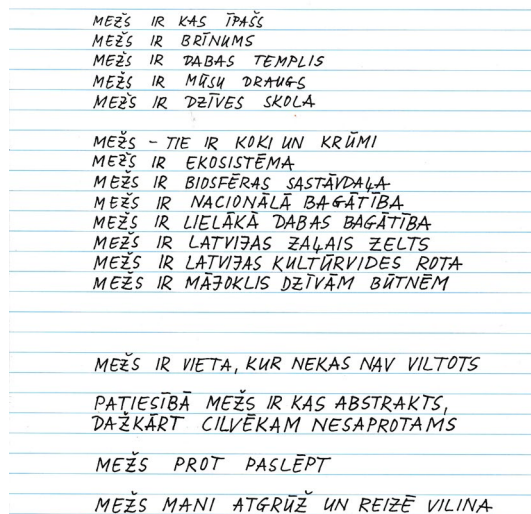
Jau minēts, ka nereti *mežu* uzskata par cilvēka darbības neskartās, dabiskās ainavas vēstnesi. Taču Latvijas teritorijā mežs laika gaitā ir mainījies, sekojot senākajām klimata maiņām, maino-

ties cilvēku darbības veidiem, to teritoriālai izpaušmei, intensitātei, kā arī uztverot ārējās ietekmes, tajā skaitā ģeogrāfiski attālās, piemēram, gaisa piesārņojuma pārnesei, gruntsūdens līmeņa maiņu (Zunde, 1999).

Sava nozīme ir bijusi politisko un ekonomisko apstākļu izmaiņām laika gaitā; lielu ietekmi atstāj likumu un noteikumu nomaiņa atbilstoši jaunajiem apstākļiem. Tas varētu būt izpētes vērts jautājums, sevišķi meža izmantošanas-kopšanas-aizsardzības kontekstā. Atskatoties tālākā pagātnē, redzam, ka 18. gadsimtā meža kopšanas noteikumos rakstīts, ka tas darāms “par labu nākamajām paaudzēm” (*Šķan laikmetīgi* – A.M.). Bet mēs likumu un noteikumu maiņas esam pieredzējuši laikā pēc Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas.

Vairākus gadsimtus ilgā mežsaimniecības prakse – meža mērķtiecīga kopšana, aizsardzība, regulēta ciršana un meža atjaunošana cirsma vietās – pakāpeniski novedusi līdz tam, ka ievērojamās platībās mežus pašreiz var uzskatīt par *kultūras mežiem*. Jāsaka gan, ka mežsaimnieku vidē vairāk pazīstams ir cits jēdziens, proti, *meža kultūra*, kas saprotams kā “*stādīta vai sēta mežaudze līdz tās atzīšanai par atjaunotu saskaņā ar pastāvošo likumdošanu*” (Mangalis, 2003). Tas liecina, ka *meža kultūra* ir laikā ierobežots veidojums, pakļauts normatīvai pieejai, bet *kultūras mežiem* laika ierobežojumu nav. Jāatgādina, ka pagājušā gadsimta 30. gados Latvijā kā atsevišķs augsnes tips bija izdalītas *kultūraugsnes*, un tās attēlotas arī Kārļa Brīvkalna 1964. gadā sastādītajā augšņu kartē.

Raugoties plašāk, meži Latvijā glabā gadsimtiem ilgās cilvēka darbības pēdas, kļūstot par mūsu kultūrvēsturiskā mantojuma vietām. Tādējādi rodas jaunas meža nozīmes un vērtības, kas svarīgas cilvēkiem, sabiedrībai. Par to var pārliecināt Mārtiņa Lūkina pētījums (Lūkins, 2011) kā arī atklātību ieguvušie *noklusētie stāsti* par vietām un cilvēkiem Ziemeļvidzemē. (Ikaunieca, 2011). Par meža uztveri un domām par mežu jauno paaudžu vidē var liecināt 1. attēlā apkopotie izteikumi no studentu esejām.

1. attēls. Domas par mežu. No studentu esejām, 1998–2003.

Figure 1. Thoughts about the forest. From student essays, 1998–2003.

Par meža globālo lomu dabas un sabiedrības attīstībā runāts jau pieminētajā Riodežaneiro konferencē, uzsverot *bioloģiskās daudzveidības* nozīmi “evolūcijā un biosfēras dzīvību uzturošo sistēmu saglabāšanā” (no Konvencijas Preambulas). Mūsu dienās minētais jēdziens tiek plaši lietots

dabas un ainavu aizsardzības jomās, arī valsts politikas un ikdienas valodā, un tā satura izpratne laika gaitā ir dažādojusies. Visbiežāk uzsvērts, ka nepieciešams aizsargāt “bioloģisko daudzveidību”, ka tā ir ilgtspējīgas attīstības priekšnosacījums. Jāpiezīmē gan, ka bioloģiskā daudzveidība saprotama ne tikai kā evolūcijas gaitā sasniegtais, šodien vērojama *status quo* stāvoklis, un tādēļ aizsargājama, bet arī kā pašas *daudzveidības* nepārtrauktās tapšanas un atjaunināšanās potenciāls. Turklāt bioloģiskā daudzveidība atšķirīgi izpaužas gan Zemes dabas zonās un reģionos, gan arī lokālajās ainavās. Jau tagad ir apjausts, ka bioloģiskās daudzveidības elementi (dažādās dzīvotnes, biotopi, sugu atrašanās vietas u. c.) ir atrodamī konkrētās vietās, ainavās, un ir ar tām ģenētiski un teritoriāli saistīti. Jāatgādina, ka savulaik tika lietots jēdziens *mazie ainavas elementi* kā daudzveidības nesēji.

Tomēr mēs redzam, ka pieeja “bioloģiskās daudzveidības” saglabāšanai var tikt sašaurināta, ja tas nepieciešams kādu noteiktu mērķu sasniegšanai. Viens piemērs ir 1992. gadā izdotā Eiropas Padomes direktīva, kuras uzmanības lokā ir tieši augu valsts elementi (sugas, dzīvotnes, arī – biotopi), kas uzskatāmi par “dabiskiem”, kam piešķirta Eiropas nozīme un kam pienākas aizsardzība (Direktīva ..., 1992). Direktīva ilgstoši pazīstama kā “biotopu direktīva”, ar to saistītā *biotopu pieeja* ir nostabilizējusies: Latvijā to lietojusi nu jau vairāk nekā viena paaudze. Savā ziņā tā ir ietekmējusi dabas uztveri (saistot ar vērtēšanu), un no tās atvasināti arī sadzīvē lietotie vārdi, proti, “Eiropas biotopi” un “Eiropas sugas”.

Realitātē mežā un ainavās redzam nepārtrauktu dzīvotņu (biotopu) klājumu, ne tikai tos, kas ieguvuši īpašo Eiropas nozīmi. Tas pārsedz dažādos dabas veidojumus – pacēlumus un nogāzes reljefā, uzkalniņus, gravas, urgas, purviņus, avoksnājus, iežu atsegumus, laukakmeņu sakopojumus utt. – uzskaitījumu varētu turpināt. Turklāt gan mežu, gan ainavu kopumā caurauž vielu un matērijas migrācijas plūsmu tīklojums, kas lielākoties nav redzams.

Vērtējot uzkrātās zināšanas un pieredzi, var teikt, ka Latvijas meža ainavas atkarībā no augšanas apstākļiem ir bioloģiski (un ne tikai) daudzveidīgas, bet katra Latvijas meža tipa potenciāls ir atšķirīgs. Tādēļ var runāt par dabisko jeb *primāro* daudzveidību, nošķirot to no *sekundārās* bioloģiskās daudzveidības, kas ietver arī laika gaitā uzkrātās pārmaiņas. Vienlaikus, mēs zinām, ka *bioloģiskā daudzveidība* ir kļuvusi par iedarbīgu jēdzienu politikā. Tādēļ varam runāt arī par *normatīvo* bioloģisko daudzveidību, kas pamatojas uz Eiropas Padomes dabisko dzīvotņu, jeb biotopu direktīvas sarakstiem un ir pakļauta politiskiem regulējumiem.

Var teikt, ka Latvijā “*biotopu pieeja*” ir ietekmējusi priekšstatus par “dabas aizsardzību”, vismaz attiecībā uz īpaši aizsargājamām teritorijām, sašaurinot to izveidošanas mērķus līdz dabisko biotopu (dzīvotņu) un sugu aizsardzībai, kā to prasa ES nostādnes. Tomēr laika gaitā arvien skaidrāk parādās nepieciešamība dabas izpētē un tiesiskās aizsardzības sfērā lietot dažādas pieejas un metodes, kas ļautu parādīt Latvijas dabu, ainavas un cilvēkus ainavās visā to patiesajā daudzveidībā.

MEŽA FUNKCIJAS

Viena no mūsdienu mežsaimniecības attīstības paradīgmām ir daudzfunkcionalitāte. Tas atspoguļojas daudzās rīcības programmās, kas izstrādātas pēc jau minētās Riodežaneiro konferences. Tostarp – deklarēta nepieciešamība veidot jaunu meža politiku, noteikt jaunus meža apsaimniekošanas principus (Rīcības programma ..., 1993). Tas atkārtojas tagad, pirms pāris gadiem pieņemtajā Eiropas bioloģiskās daudzveidības stratēģijā (Biodaudzveidības ..., 2021).

Priekšstats par meža funkcijām Latvijā veidojies pakāpeniski, laika gaitā, gan lietojot citus vārdus. Par to liecina meža vēsture, kas sniedzas tālos gadsimtos, taču detalizētāks ieskats tajos būtu cita darba uzdevums (Latvijas mežu vēsture ..., 1999).

Pieminēsim vien, ka vēsture stāsta ne tikai par meža izmantošanu, bet arī par saudzēšanu: vispirms uz ieraduma tiesību pamata, bet vēlāk veidojas likumos un noteikumos balstītā aizsardzība. Daži piemēri. Pēc vētrām 19. gadsimta sākuma gados Kurzemes piekrastē sākās smilšu ceļošana, jeb “smilšu putināšana”, apberot laukus un mājas. Tādēļ gandrīz visu 19. gadsimtu smiltāju nostiprināšana Liepājas un Ventspils apkārtnē bija galvenā rūpe. Arhīvi glabā ziņas par interesantu pieredzi, sākot ar stādījumu projektēšanu, ierīkošanu, līdz “aizsargmežu” izdalīšanai 19. gadsimta 30. gados, kā arī to apsaimniekošanai un uzraudzībai. Mežzinātnieks Miervaldis Bušs vēlāk apkopojis kāpu apmežošanas pieredzi Latvijā (Bušs, 1960). Bet 19. gadsimta otrajā pusē rodas nepieciešamība sargāt mežu no nesaudzīgas izciršanas, kā to nosaka, piemēram, 1888. gadā Kurzemes guberņas meža aizsardzības likums (Sosnovskiy, 1895). Vēršoties pie sabiedrības, par meža likumiem tiek atgādināts ar paziņojumiem laikrakstos, norādot, ka no likumu paklausīšanas visiem būs tikai labums (Sludināšana, 1858).

Pirms vairāk nekā 100 gadiem par meža nozīmi un vērojumiem Latvijā var lasīt laikrakstos. Interesanti, ka tajā laikā parādījās satraukuma pilnas ziņas: mežs tiek nesaudzīgi izmantots un izpārdots, nekad nav redzēti tādi cirsmu apjomi. Bet citu apstākļu dēļ uzmanību piesaista agronoma un žurnālista Jāņa Peņģerota (kā Peņģerota-Svešā) raksts vairākos turpinājumos, kurā viņš tēlaini un (zinātniski) pamatoti, ar piemēriem no dažādām valstīm, stāsta par meža labvēlīgo ietekmi Zemes dzīvē, par meža funkcijām (gan neminot šo vārdu), nosaucot mežu par “dabas valdnieku” (Peņģerots-Svešais, 1911). Vārdu jēga pārsteidzošā veidā ir līdzīga tai, ko jau mūsu dienās, kopš Riodežaneiro konferences, pauž dažādu starptautisku organizāciju nostādnes un dokumenti.

Par dažādām meža funkcijām (arī neminot šo vārdu), to nozīmīgumu cilvēkiem un sabiedrībai rakstīja mācītais mežkopis Krišs Melderis savos *meža vakaros* (Melderis, 1995), tam pievērsa uzmanību arī Vilis Eihe (1940), rakstot par Latvijas meža ainavām, to reģionālo dažādību.

Vēlāk, 20. gadsimta 70.–80. gados, kad pasaulē saasinājās vides aizsardzības problēmas, tika meklētas jaunas pieejas to pārvarēšanai. Tas bija kritiskais laiks, bet veicināja arī zinātnisko pētījumu attīstību, tostarp attiecībā uz mežiem, pievēršoties jautājumiem par to nozīmi dabas procesos un spējai piedalīties dabas un sabiedrības mijiedarbību procesos.

Arī Latvijā mezsaimniecības problēmu institūtā tajā laikā notika pētījumi, kas it kā nesaistījās ar meža zinātnes tradīcijām. Mūsu interesi bija piesaistījušas publikācijas par meža funkcijām un ainavām, par dažādajām sabiedrības (darbības) ietekmēm uz mežu, to regulēšanas iespējām. Turklāt ne vispārējā skatījumā, bet konkrētās vietās un laikā, konkrētās situācijās. Šajā nozīmē īpaši atzīmējams Haralda Tomasiusa (*Harald Thomasiuss*) darbs (Thomasiuss, 1973). To pašu var teikt arī par Ģedimina Pauļukjāviča (*Gediminas Pauļukjavičius*) pētījumu Lietuvā – par meža lomu ainavās, par dažādu vērtējumu iespējām (Pauliukyavitchus, 1986).

Mūsu pētījumu objekts bija pilsētu un piepilsētu meži, kuru stāvokli tolaik ietekmēja aktīva izmantošana atpūtas vajadzībām. Rīgas un Jūrmalas apkārtnē mežos bija ierīkotas “atpūtas bāzes”, Jūrmalas pilsētā lielās platībās bija redzams “nostaigāts” priežu mežs, bez dzīvās zemsedzes. Bet populārās atpūtas vietas arī citviet Latvijā bija piesārņotas, tās bija ienākošo tūristu plūsmu “pēdas”. Liecības par tā laika situācijām ir atrodamas Žaņa Sūnas, Induļa Emša un Jāņa Tuktēna publikācijās.

Rezultāts: tolaik radās ieteikums īpašu statusu piešķirt *rekreācijas mežiem*, kā arī *pilsētu mežiem*, veidojot specifiskas apsaimniekošanas sistēmas. Savukārt grāmatā par Latvijas mežiem vietu atrada arī īss pārskats par meža bioloģiskām un sociālām funkcijām, par mežu Latvijas ainavā (Melluma, 1987).

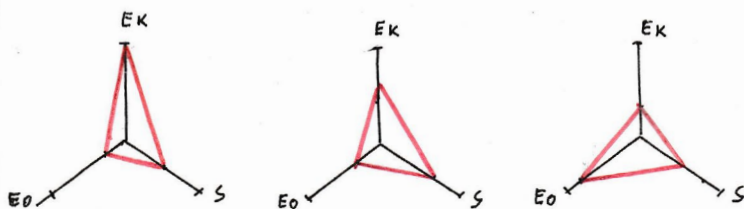
Tomēr tagadnē daudzas pazīmes liecina, ka jautājums par meža funkcijām joprojām ir viens no neskaidrākajiem ne tikai meža politikas, mezsaimniecības kā nozares, bet arī dabas aizsardzības politikas (un prakses) skatījumā. Par to liecina dažādie publiskā vidē izskanējušie konflikti,

kad sastopas savās izteiksmēs emocionāli ietonēti protesti *pret* (notikušo faktu, pieņemto likumu, izteikumu u. c.) ar likumos un noteikumos vai zinātnes atziņās balstītiem paskaidrojumiem. Divas realitātes – viena pret otru.

Par meža funkcijām visbiežāk tiek runāts deklarātīvi, nosaucot *ekonomiskās, sociālās un ekoloģiskās* funkcijas, neiedziļinoties to saturā, nozīmēs un ietekmes sfērās, vienkārši – sekojot starptautiski nozīmīgiem dokumentiem, politiskām nostādnēm. Jāuzsver, ka šāda pieeja meža funkcijām saskaņojas ar vispārējiem (globāliem) ilgtspējīgās attīstības principiem, kas tāpat balstās uz trīs stūrakmeņiem – ekonomiku, sociālajiem apstākļiem un (vides) ekoloģiskiem apstākļiem.

Tāpat pašreiz vispārējā veidā tiek atzīta meža spēja pildīt dažādas sabiedrībai nozīmīgas funkcijas. Atbilstīgi – ideālā variantā meža apsaimniekošanai/pārvaldībai jābūt tādai, kas nodrošinātu to (funkciju) īstenošanu, papildīšanos dažādās vietās un dažādās laika dimensijās, padarot to atklātu, iesaistot sabiedrību, vietējās kopienas un meža īpašniekus. Tas ir kopējās meža reālpolitikas jautājums, jo attiecas uz visiem mežiem kopumā, neatkarīgi no īpašuma veida un atrašanās vietas.

Vienā un tajā pašā vietā visas trīs iepriekš nosauktās funkcijas nevar būt vienlīdz nozīmīgas. Piemēram, viena un tā pati vieta vienlaikus nevar būt atzīta par aizsargājamo biotopu (ekoloģiskā funkcija) un tikt apsaimniekota kā saimnieciski izmantojamais mežs (ekonomiskā funkcija). Tāpat konkrētās vietās un situācijās viena vai otra funkcija iegūst vadošo nozīmi un tādējādi nosaka arī pārējo funkciju nozīmi, meža (vai biotopa) apsaimniekošanas mērķi un paņēmienus. Atsevišķos gadījumos kāda no funkcijām zaudē savu nozīmi, bet biežāk – tikai mainās to attiecības (2. att.).

2. attēls. Trīs meža funkciju attiecības: hipotētiski varianti.

Funkcijas: E_k – ekonomiskā, E_o – ekoloģiskā, S – sociālā.

Figure 2. Three forest function relationships: Hypothetical options.

Functions: E_k – economic, E_o – ecological, S – social.

Jau iepriekš runāts par funkcionālām jeb darbības ainavām, uzsverot, ka tās atspoguļo dažādus, atšķirīgus dabas un sabiedrības mijiedarbību veidus, bet radušās gadsimtiem ilgi; tām ir vēsturisks konteksts. Taču redzam, ka rodas jaunas sabiedrības funkcijas, jaunas zināšanas un iespējas, ka arī cilvēku darbība laika gaitā dažādojas, atstājot savas pēdas jau pierastajās ainavās. Var teikt, ka to fonā rodas jaunas ainavas, kuru veidolu ietekmē kāda jaunā funkcija. Piemēram, rekreācijas un sporta teritorijas (izpriecu parki, dažāda garuma takas, trases, dažādi centri, kempingu vietas u. c.), arī *vēja parki*, slēgtie ciemi, speciālas nozīmes labiekārtotas teritorijas utt. Tas notiek strauji, vizuāli ietekmējot senās ainavas, un nereti sabiedrībā to uztver kā nevēlamu parādību. Ieskanas glābšanas motīvs, kā prasība – “saglabāt neskartu ainavu”.

Ainavu funkciju rašanās kontekstā svarīgi atgādināt par Latvijas ainavu dabisko pirmsākumu. Proti, senā ledāja atkāpšanās un izzušanas laikā izveidojās raksturīgās zemes virsmas reljefa iezīmes – augstienes, zemienes, upju tīkls, jūras krastu aprīse, arī dažādo nogulumu izplatības areāli. Citiem vārdiem sakot, izveidojās dabas apstākļu raksturiezīmju jeb *dabas matrica*. Tā var nosaukt dabas apstākļu kopumu, jeb pirms-ainavas, kuru fonā gadsimtiem ilgi veidojas redzamās ainavas, jau klātesot cilvēka darbībai.

Atsaucoties uz Holandē jau pagājušā gadsimta 70. gados veikto pētījumu (Lahaye et al., 1997), var teikt, ka ainavām *piemīt* īpašības, kas potenciāli iegūst funkciju nozīmi. Minētā darba autori tās nosauc par *imanentām*, jeb *piemītošām*, var teikt, *dabiskām* funkcijām. Tās ir šādas:

- *Produktīvā* – matērija un enerģija, kas nodrošina dzīvības izpausmes, vai kas nepieciešamas cilvēkiem, sabiedrībai;
- *Nesējfunkcija* jeb *teritoriālā* funkcija – vietas, teritorijas dzīvei un darbībai;
- *Informācijas* funkcija – visdažādākās izpausmes; klātesoša, uzkrājas laikā un vietās;
- *Regulētājfunkcija* – klātesoša visur un visdažādākās izpausmēs;
- *Krātuves* jeb *rezervuāra* funkcija – izpaužas vietās un situācijās.

Balstoties uz Latvijas apstākļos gūto pieredzi, uzskaitījumu varam papildināt vēl ar divām funkcijām – *estētisko* un *reprezentācijas* funkciju.

Iepriekš nosauktās ainavai piemītošās funkcijas vienlīdz attiecas arī uz mežu. Par to pārliecina jau pieminētie Vācijā veiktie pētījumi, vispirms Karla Heinca Grosera (*Karl Heinz Grosser*) darbs, kurā aprakstītas meža funkcijas, to veidošanās (rašanās) un dažādās nozīmes (Grosser, 1976). Mežam kā dabas veidojumam galvenokārt tā unikālo bioloģisko īpašību dēļ *piemīt* spēja, piemēram, augt, atjaunināties, uzkrāt biomasu, būt par dzīvotni, uzkrāt nokrišņus, barot gruntsūdeņus, regulēt noteci, ar savu stāju – kavēt vēja plūsmas, samazināt tā ātrumu, slāpēt troksni utt. Mežam *piemītošās*, jeb imanentās funkcijas norāda uz meža potenciālo spēju iesaistīties “dabas saimniecībā”.

Tās ir konkrētas situācijas, vietas, kur ainavās radusies nepieciešamība pēc korekcijām, vai nu sabiedrības prasību, vai notiekošo procesu dēļ, vai arī tādēļ, ka jāizceļ vietas īpaša vērtība. Citiem vārdiem sakot, mežam tiek piešķirtas jaunas funkcijas, kas katrā vietā kalpo noteiktam mērķim, un nepieciešamības gadījumos tās nostiprina ar speciāliem noteikumiem vai likumiem. Savā darbā Karls Heinco Grosers šajā sakarā runā par *sociālajām* funkcijām kā par pretstatu bioloģiskajām. Tomēr lietderīgāk šķiet uzsvērt tieši to, ka mērķa funkcijas piešķir cilvēki, un kopumā nosaukt tās par *piešķirtām* jeb *piesavinātām funkcijām*.

Latvijā ilgstoši, jau vairāk nekā 200 gadu, ir zināma un tiek uzturēta praksē meža aizsargfunkcija (būt sargātajam). To apliecina laika gaitā uzkrātie likumi un noteikumi, kuru izklāsts atrodams jau pieminētajā Latvijas mežu vēsturē (arī vēsturnieka Heinriha Stroda pētījumi). Turpmāk atzīmēsim tikai dažus faktus, lai parādītu sargāšanas mērķu noturīgumu, arī pastāvot dažādām varām, attīstoties zinātnes pētījumiem, mainoties likumu un noteikumu valodai.

Pēc Latvijas valstiskās neatkarības iegūšanas meža aizsardzības likums tika pieņemts 1921. gadā, agrārās reformas laikā, kad veidojās arī valsts meža fonds, tika nodalīti “aizsargmeži” (Aizsargmeži, 1927–1928). Vēlāk, 1937. gadā, pieņemts jauns likums un īpaša instrukcija, kas nostiprināja pārliecību, ka valsts uzņemas atbildību par meža pārraudzību un aizsardzību. (Meža aizsardzības likums, 1937; Meža aizsardzības instrukcija, 1937).

Jāatgādina, ka padomju varas laikā pastāvēja meža sadalījums trīs grupās un “īpaši aizsargājamais meža iecirkņos”. Tas bija šāds (Matīss, 1994).

- Pirmā grupa: aizsargājamie meži (aizsargājamās teritorijas, jūras piekraste u.c.), aizņēma 10% no mežiem;
- Otrā grupa: saudzējamie meži (pilsētu aizsargjoslas u.c.), aizņēma 16%;
- Trešā grupa: saimnieciskie meži – aizņēma 74% no visiem mežiem.

Savukārt “īpaši aizsargājamais meža iecirkņos” izdalīja otrās un trešās grupas mežos. To mērķis bija ierobežot mežsaimniecisko darbību vides aizsardzības interesēs, sniegt informāciju meža taksatoriem.

Neilgu laiku šāds sadalījums pastāvēja vēl pēc Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas (MK noteikumi Nr. 132, 1994); tos atcēla 2001. gadā, kad pieņēma īpašus dabas aizsardzības noteikumus meža apsaimniekošanā (MK noteikumi Nr. 189, 2001). Vēlāk, 2012. gadā tie ir atjaunināti (MK noteikumi Nr. 938, 2012).

Šajā laikā notiek arī likumu un noteikumu izstrāde dabas aizsardzības jomā, sevišķi attiecībā uz īpaši aizsargājamām teritorijām, sugu un biotopu aizsardzību. Rodas iespāids, ka veidojas paralēlas aizsardzības sistēmas, gan lietojot atšķirīgus jēdzienus.

Turpinot par meža funkcijām. Pārejot uz detalizētāku meža izpēti, var nodalīt *iekšējās* jeb *internās*, kā arī ārējās jeb *eksternās* funkcijas (Grosser, 1976).

Par *iekšējām* uzskatāmas funkcijas, kas izpaužas meža masīva iekšienē, tā robežās. Vispirms tās ir visas meža kā ekosistēmas (vai vides) funkcijas – augu un dzīvnieku dzīvotņu nodrošināšana, mikroklimata un citu vides apstākļu uzturēšana u. c. Meža iekšienē, sevišķi lielākajos meža masīvos, var izpausties arī piesavinātās jeb mērķa funkcijas, kas uz vispārējā fona izceļ vietas mežā ar īpašām vērtībām.

Par *ārējām* uzskatāmas tās funkcijas, ko veido meža masīvs kā veselums, un kas izpaužas virzienā uz āru no meža. Piemēram, tas ir meža-lauka ekotona efekts, meža kā barjeras nozīme vielu migrācijas plūsmā, meža sienu loma ainavu telpu uztverē, skatu atklāšanā vai noslēgšanā u. c.

Meža funkciju kontekstā jau pieminētā “Ogres pētījuma” satvarā Mārtiņš Lūkins (Ainavu ekoloģiskās plānošanas ..., 2004) veica viena atsevišķa – *Aviekstes* vārdā nosauktā – meža masīva (1709 ha) detalizētu izpēti. Tas ir mēģinājums izmantot kā metodi telpiski strukturālo analīzi lokālā līmenī, par pamatvienību pieņemot meža nogabalu. Raksturotas dažādas pazīmes – dabas un ar cilvēka darbību saistītās, analizēta to nozīme lokālo ekoloģisko apstākļu un meža augtņu veidošanā, to teritoriālā klājumā. Pētījuma nozīme: 1) dabas un ekoloģisko apstākļu izpratnes paplašināšanai konkrētās vietās; 2) ilgstošas mezsaimnieciskās darbības ietekmes izpratnei (piemēram, meža nogabalu kontūru veidošanās un pārveidošanās, to atbilstība dabiskajām augtņu robežām); 3) kā meža telpiskās struktūras izpratne var ietekmēt “aizsargājamo biotopu” identificēšanu un izvērtēšanu (pēc noturīguma, sukcesiju gaitas, saitēm ar apkārtējiem biotopiem, to ietekmēm).

Bet var būt vēl citi priekšstati. Pētījuma gaitā noskaidrojot viedokļus par to, kādas pazīmes varētu raksturot meža masīva iekšējo struktūru, tika nosauktas, piemēram, “meža estētiskā kvalitāte”, “meža kopšana ainaviskās cirtes”, “kokaudzes struktūra”.

Tabulā parādīta meža funkciju dažādība citādākā izkārtojumā, tā domāta kā viela pārdomām un turpmākajai diskusijai.

1. tabula. Meža funkcijas
Table 1. Forest functions

N.p.k.	Pamatfunkcijas <i>Universālās</i> <i>politika</i>	Piemītošās funkcijas <i>Konceptuālas</i> <i>izpēte</i>	Mērķa funkcijas <i>Reālas (vieta+laiks)</i> <i>plānošana, pārvaldība</i>
1	Ekonomiskā	- produktīvā - teritoriālā	- saimnieciskā
2	Ekoloģiskā	- regulētājfunkcija - krātuves funkcija	- aizsargjoslas - augtēnes-dzīvotnes - biotopu klājums - izcilie ES nozīmes biotopi
3	Sociālā	- dzīvesvides - informācijas - estētiskā	- vides kvalitāte - atpūtas vietas - “tiesības uz skatu” - medību vietas - izglītošanas/mācību objekti - aizsargājamās dabas un kultūrvēsturiskās teritorijas/vietas

Būtiski atzīt, ka tāpat kā mežam, arī meža funkciju izpausmei ir teritoriāls raksturs. Taču zināms, ka cilvēka darbība nav vienmērīgi izvietota teritorijā, bet veido savu, labi saskatāmu struktūru, konfigurāciju. Tās pazīšana un analīze ļauj izskaidrot arī meža funkciju rašanos un nepieciešamību tās *piesavināt* konkrētās situācijās vai vietās. Savā pētījumā Karls Heincs Grosers tās nosauc par cilvēka darbības *smaguma punktiem*, jeb *mezgluvietām*. Šo jēdzienu lietošana būtu lietderīga arī mūsu apstākļos, jo tie palīdz labāk saprast cilvēka darbības nevienmērīgumu teritorijā, pievēršot uzmanību (iespējamo) konfliktu vietām, un atbilstoši – dabas aizsardzības nepieciešamībai konkrētās vietās.

Tātad, *mezgluvietas* ir vietas ainavu telpās, kur dažādās cilvēka darbības, vai sabiedrības interese (kā plāni, projekti u. c.) tieši saduras ar mežu kā dabas veidojumu. Būtiski, ka *mezgluvietas* ir konstatējamas gan kā fakts, kas noticis laikā *pirms*, gan kā potenciāls, kas atklāsies nākotnē. Turklāt tās piesaista sabiedrības uzmanību un lielā mērā nosaka attieksmi, aktuālos vērtējumus un prasības. Kopumā tas ir plašāks jautājums, bet vienkāršā veidā apliecina, ka pretrunas un konfliktus ir vieglāk dzēst, ja konkrētā vietā, situācijā ir iespējams skaidri noteikt meža mērķa funkciju. Citiem vārdiem sakot, kā instrumentu var izmantot funkcionālā zonējuma metodi, kas pazīstama sen un tiek lietota dažādās jomās, kad nepieciešams veidot kopēju funkcionāli-teritoriālu pārskatu.

Uz funkcionālā zonējuma bāzes rodas iespējas nošķirt pretrunīgās vai savietot saskanīgās funkcijas, pamatot reālos ierobežojumus katrā konkrētajā vietā, saskaņot praktiskās darbības. Tādējādi *funkcionālais zonējums* rada arī savdabīgu *darbības struktūru*, kuras pārzināšana varētu būt noderīga gan vietējai kopienai, gan plānotājiem un politiķiem.

Pirms gadiem N pagasta teritorijas plānojumam (eksperimenta kārtā) tika izstrādāts meža funkcionālais zonējums. Proti, noskaidrotas vietai piemērotās funkcijas, un kartē parādītas konkrētās vietas, kur katra no minētajām funkcijām lokalizējas. Izvēlētais funkcijas bija šādas:

- *saimnieciskās*;
- *sociālās*: vides kvalitātes uzturēšana; nozīmīgu objektu aizsardzība no ārējās ietekmes;
- *rekreācija*: intensīva – speciālas programmas; sagatavotas vietas, takas; pakalpojumu sniegšana; dispersā (klejojošā) – *savācēju* atpūta (ogošana, sēņošana); sports;
- *ekoloģiskās*: meža vides iekšējās daudzveidības uzturēšana; dabas etalonu saglabāšana;
- *kultūrvēsturiskā*: vietēji nozīmīgās vietas, kultūras pieminekļi.

Mežu teritoriju zonēšanas piemērs ir Zviedrijas praksē (1999) lietotais mežu grupējums pēc apsaimniekošanas un dabas aizsardzības mērķu attiecībām, jeb, citiem vārdiem sakot, – pēc produktīvās un dabas aizsardzības funkciju attiecībām (Greener Forests, 1999). Pavisam nodalīti četri apsaimniekošanas tipi:

- dabas aizsardzība bez meža apsaimniekošanas;
- dabas aizsardzība + speciāla apsaimniekošana;
- produkcijas ieguve + pastiprināta dabas aizsardzība;
- saimnieciskie meži ar vispārējām dabas aizsardzības prasībām.

AINAVAS LĪMENIS UN AINAVU PIEEJA

Pēdējā laikā arvien biežāk tiek runāts par ainavu citā rakursā – kā par ekoloģisko apstākļu un sakarību līmeni, kas ir (1) augstāks par vietas (biotopa, mežaudzes u. c.) līmeni, un vienlaikus (2) pārstāv plašāku teritoriju, kas pēc savas telpiskās struktūras ir *neviendabīga* – atšķirībā no biotopiem, mežaudzēm u. c. līdzīgiem elementāriem veidojumiem, kas tiek uzskatīti par *viendabīgiem*.

Šajā priekšstatu sistēmā tiek runāts arī par meža apsaimniekošanu un plānošanu ainavas līmenī, par modeļu izstrādi, tā tas bija noteikts minēto pētījumu uzdevumos. Taču pakāpeniski

(iespējams, to veicināja ainavas kā skata uztvere) jēdziens *ainavu līmenis* pārgāja uz ikdienas valodu, radot neskaidriības meža plānošanas kontekstā. Tādēļ saprotams, kādēļ “Ogres pētījuma” laikā izskanēja jautājums: “Kāds beidzot varētu pateikt, kāds sakars ainavai ar mežsaimniecību?”

Dažādos avotos – zinātniskos pētījumos, politiskos dokumentos, runājot par ainavām, tiek lietoti arī tādi vārdi, kā *mērogs*, *dimensija*. Taču tie ir arī ikdienas valodas vārdi, tādēļ svarīgi saprast, kāda nozīme tiek piešķirta dažādās lietojuma jomās. Jautājumam pievērsta uzmanība arī pētījumos citviet, kopsakarībā ar ainavu izpētē lietotajām pieejām un metodēm (Steinhardt, Volk, 2001).

Iespējams, ka jēdziens *ainavu līmenis* radies laikā pēc Riodežaneiro konferences, kad nostiprinājās *bioloģiskās daudzveidības* jēdziens, un radās dažādi skaidrojumi, lai no idejas saprotamā veidā nonāktu līdz praksei. Piemērs: visas Eiropas bioloģiskās un ainavu daudzveidības stratēģija (The Pan-European ..., 1996), kurā minēti atšķirīgie *līmeņi*, kādos nošķirama, skaidrojama un uzturama daudzveidība. Proti, tie ir: (a) sugu, (b) dzīvotņu – *alfa* un *beta* līmeņos (tas ir, dzīvotnes iekšienē un starp dzīvotnēm), (c) ainavu un (d) reģionālajā līmenī.

Tie ir acīmredzami atšķirīgi, savos vārdos nosaukti *līmeņi*, ko nosaka izcelsmes un veidošanās aspekti, sarežģītība, teritoriālās izpausmes. Var teikt, ka izejot ārpus bioloģiskās daudzveidības jēdziena skaidrojuma, vārdi – *ainavu līmenis* – norāda uz noteiktu raksturiezīmju kopumu un likum-sakarībām (struktūras, procesu u. c.).

Saprotams ir vārda *līmenis* lietojums, nošķirot globālo, reģionālo, lokālo un topoloģisko (jeb sublokālo) līmeni. Arī šajā gadījumā tā ir norāde uz kvalitatīvām atšķirībām, ja runa ir par dabas apstākļiem kopumā, bioloģisko daudzveidību, par politiskiem lēmumiem, un cilvēku (sabiedrības) iespējam pārvaldīt dabā notiekošos procesus.

Minētajos gadījumos būtisku nozīmi iegūst vārds – *mērogs*. Vispārīgā veidā to var saprast kā vārda *dimensija* sinonīmu, bet mūsu pētījumu kontekstā runa ir par *kartogrāfiskiem mērogiem*. Pētījumos, arī plānošanas praksē, to izvēle ir cieši saistīta ar iepriekš minētajiem atšķirīgajiem līmeņiem.

Vēl jāmin piemērs no prakses Latvijā (Bells, Nikodemus, 2000). Proti, tas ir gadījums, kad *ainavu līmenis* saprasts kā pamats ainavu vizuālajai vadībai “zemes līmenī”, reālos apstākļos. Proti, mērķis ir parādīt, kā rīkoties, lai ainavas veidolu padarītu vizuāli pievilcīgāku.

Visā tekstā iepriekš lietots vārds *pieeja* (arī – skatījums), piemēram, funkcionālā pieeja, teritoriālā pieeja, ekosistēmu pieeja, biotopu pieeja. Lielos vilcienos tie atspoguļo veidu, kā skatīts un risināts kāds konkrēts jautājums, kāds ir izejas punkts, sākums. Šajā kontekstā pievēršama uzmanība jēdzienam *ainavu pieeja*, kas pazīstams jau sen. Tas ir lietots dažādu autoru pētījumos, piemēram, ekologa Jūdžina Oduma (*Eugene P. Odum*) “ekoloģijas pamatos”; tas zināms arī plānošanas praksē, it sevišķi gadījumos, kad jāparāda un jāskaidro kādas parādības vai procesa konteksts, gan ģenētiskais, gan teritoriālais un attiecību konteksts.

Ainavu pieejas pamatā ir zināšanas par *ainavām*, pirmkārt, tām, kas uzkrātas laika gaitā zinātniskos pētījumos (ne tikai ģeogrāfijas un ainavu zinātnes satvarā), atrodamas publikācijās, aprakstos, arhīvos. Otrkārt, tās ir zināšanas, kas iegūtas autorizētos ainavu (kā teritoriju vai telpu) pētījumos, dažādās vietās un laikos, tas ir, individuālajā pieredzē. To var nosaukt par ainavas kā veseluma izpratnes ceļu.

Ainavu pieeja – tas nozīmē, ka izpētē (vai plānošanā) tiek ņemta vērā vieta, teritorija, dažādi procesi (dabas, ar cilvēku darbību saistītie), to mijiedarbības un izpausmes (redzamās, apslēptās) mērogi, arī telpiskās piesaistes. Tā veido izpratni par pārmaiņām dabā un ainavās (spontānām, ierosinātām), par daudzveidības (ne tikai bioloģiskās) būtību un nozīmi, par dažādo kontekstu nozīmi.

Ainavu pieeja nav normēta metode, un, domājams, tāda tā arī nevar būt. Kā paradigma tā ir nostādnes, domāšanas un skatījuma veids, kas rosina izpēti, atbilstošāko informācijas analīzes un interpretācijas paņēmieni izvēli, nepārtraukti nodrošinot atgriezenisko saiti jeb atskatu

uz izvēlēto mērķi (sākotnējo uzstādījumu), to papildinot, koriģējot, noliedzot vai apstiprinot. Populāri cilvēkiem ainavu pieejas būtību varētu raksturot šādi: vērot, saprast, paturēt prātā mērķi, būt elastīgiem.

PAR PLĀNOŠANU

Abu raksta sākumā pieminēto pētījumu nostādnes un izvirzītie jautājumi pilnībā atspoguļoja savu laiku – divu gadsimtu krustpunktu, kas iezīmējās ar aktivitātēm politiskā sfērā. Tostarp, notika “jaunās plānošanas sistēmas” veidošana (principi, koncepcijas, likumi, metodikas u. c.), notika iepazīšanās ar attīstības plānošanas praksi dažādās valstīs. Pēc plānošanas nolieguma gadiem (atceroties padomju varas gados pastāvošo praksi), atjaunojās interese par plānošanu kā vērtīgu instrumentu. Ar cerību, ka tas ļaus “sakārtot” situāciju, kas izveidojusies jaunajos politiskos un ekonomiskos apstākļos (piemēram, īpašumu atgūšana un “īpašuma faktora” nostiprināšanās), kā arī ielikt pamatus visas valsts un atsevišķu vietu attīstībai. Tas ir plašāks jautājums, šeit atzīmēsim tikai galveno.

Raksturīgi, ka jaunā plānošanas sistēma veidojās salāgoti ar pastāvošajām administratīvi teritoriālām vienībām. Proti, tā paredzēja, ka attīstības plāni tiks izstrādāti pagastiem, novadiem, reģioniem un visai Latvijai. Taču laikā, kad notika iepriekš pieminētie pētījumi, jau norisinājās administratīvi teritoriālā reforma, kas nozīmēja atteikšanos no tās sistēmas kas bija pastāvējusi ilgstoši, atstājot savas “pēdas” telpiskajā struktūrā un cilvēku prātos. Proti, par teritoriālā iedalījuma pamatvienību tika noteikts *novads*, bet savu nozīmi zaudēja *pagasti* (saglabājot vārdu sadzīviskā līmenī) un administratīvie *rajoni*. Bija radusies jauna situācija, kas prasīja izvērtēt sasniegto un pamatot turpmākās pieejas un lēmumus.

Abos pieminētajos pētījumos apspriesti jautājumi, kā saskaņot pieejas meža plānošanai ar vispārējo attīstības plānošanu, ar leģitīmi nostiprināto sistēmu; varbūt veidot savu, uz mežu orientētu sistēmu. Taču iepriekš jau runāts par to, ka realitātē mežs ir teritoriālas sistēmas daļa, ir no tās atkarīgs un vienlaikus ietekmē to. Joprojām aktuāli – ko šajā sistēmā nozīmē meža plānošana?

Taču pētījuma uzdevums bija šaurāks, proti, bija jānoskaidro, kā saprast meža plānošanu “ainavas līmenī”. Tādēļ bija nepieciešams pievērsties tādām jomām kā meža un dabas aizsardzība, dabas daudzveidība, meža funkcijām teritoriālā skatījumā u. c. Tas veidoja dažādus kontekstus un deva iespēju apspriest hipotētiski nepieciešamos vai iespējamos meža plānošanas veidus, to mērķus. Citiem vārdiem, tās bija domas (un idejas) par to, kas būtu vajadzīgs mežam un kas no meža – sabiedrībai. Tā bija iespēja noskaidrot viedokļus – par meža plānošanu ārpus mežsaimnieciskās pieejas satvara. Savā ziņā tas bija *ideālā varianta* meklējums, kas tolaik nedeva apmierinošu rezultātu. Tādēļ pētījumā izteiktos apsvērumus un idejas par vispārēju meža plānošanas sistēmu var vērtēt vien kā vēstures faktu.

Tomēr, reāli pastāv vairākas *plānošanas situācijas*, kas tā vai citādi attiecas uz mežu. Tās ir

- vispārējie attīstības plāni un plānojumi (nacionālie, reģionālie, vietējie), vai arī specializētie plāni, kuru struktūrā nepieciešama informācija un nākotnes vīzija par mežu kā Latvijas dabas vērtību un attīstības resursu, ekoloģiskās situācijas regulētāju, ainavas struktūras elementu;
- plāni un plānojumi, kas skar tieši meža sektora intereses, tajā skaitā daudzfunkcionālās mežsaimniecības attīstības nodrošināšanu teritoriālajā skatījumā. Šajā gadījumā principiāla nozīme ir *plānošanas mērķa* definēšanai, *plānošanas mēroga* un *plānošanas vienības* izvēlei (meža nogabals, kvartāls, masīvs; iecirknis, mežniecība, mežsaimniecība u. c.);
- mērķorientēti vai specializēti plāni dažāda lieluma teritorijām, kas nokļuvušas sabiedrības uzmanības lokā, kur pastāv konfliktsituācijas vai to veidošanās riski. Citiem vārdiem sakot – *mez-*

gluvietām, par ko runāts iepriekš. Pēc satura plāni var būt dažādi (ainavu ekoloģiskie, telpiski vizuālie, dabas aizsardzības, ainavu rekonstrukcijas vai atvēršanas u. c.).

Ne mazāk svarīgi ir pārzināt plānošanas procesa pamatjautājumus (tiesiskais regulējums, metodikas, noteikumi u. c.). Katrā atsevišķā gadījumā jābūt skaidram priekšstatam par to,

- kāds būs plānošanas darbu mērķis un detalizācijas pakāpe;
- kādas meža funkcijas šajā līmenī būtiskas;
- kā šīs meža funkcijas veidojas, kuras ir limitējošās;
- ka katrā līmenī un katrā plānā var risināt tikai pilnīgi noteiktus jautājumus.

Tāpat plānošanas procesos blakus zināšanām par mežu kā ekosistēmu un saimnieciskās darbības objektu nepieciešamas arī zināšanas par mežu kā teritoriālu veidojumu ar pietiekami sarežģītu struktūru un uzbūvi, par meža bioloģiskajām un sociālajām funkcijām, meža lomu dabas un ainavas aizsardzībā, kā arī “dabas saimniecības” regulēšanā.

NOBEIGUMĀ

Sākotnēji pētījumiem bija izvirzīts cits mērķis, un paveiktais tajā laikā nedeva tiešus rezultātus, neietekmēja praksi, taču rosināja refleksijas par mežu, ainavām, meža funkcijām, nozīmēm, plānošanu un pētīšanas metodēm. Tas atspoguļots šajā rakstā, drīzāk kā atskats, aptverot laiku pirms un pēc pabeigtajiem pētījumiem. Joprojām aktuāli ieskicētie jautājumi, sevišķi attiecībā uz mežu kā veselumu, kā ainavas daļu un “dabas saimniecības” veidotāju, dažādajām meža funkcijām, to teritoriālo iedabu, izklājumu Latvijas teritorijā.

Visu iepriekšējo tekstu tā vai citādi caurauž *laiks*, kas sniedzas simtos gadu, bet par aktuālo laiku varētu uzskatīt pēdējos 50 gadus, proti, tas ir mums zināmo paaudžu laiks. Ikdienā laika mērogs grūti uztvert, ja tie nav piedzīvoti, bet par tiem lasāms vien teksts (pētnieku publikācijas, arhīvi, laikraksti u. c.). Tomēr iedziļinoties to saturā, ņemot palīgā arī iztēli, pārliecināties, ka attiecībā uz mežu *ir*, pastāv “kaut kas”, kas vieno laikus, neraugoties uz tā paša laika diktētajām pārmaiņām (izteiksme, vārdu nozīme, zināšanas, likumi u. c.).

Tas ir plašāks jautājums: par cilvēka lomu dabas vēsturē, par cilvēka darbības divējo iedabu – radošo-postošo, par mainīgo un nemainīgo, par laiku un tā dimensijām, par pēctecīgumu un lūzumiem. Negaidīti, bet jautājums sasaistās ar dabas aizsardzību, ne tikai tās institucionalizēto daļu, bet arī kā universālu sargāšanas ideju, kas veido aktuālas attiecības starp cilvēkiem un dabu.

Mēs zinām, ka dabā (ja vien nenotiek katastrofas) notiek lēni procesi, pārmaiņas uzkrājas ainavās, un notiek cilvēku un sabiedrības adaptācija mainīgajiem dabas un vides apstākļiem. Taču paradoksāli – mūsu sabiedrībā arvien spēcīgāk izpaužas priekšstati par dabu, par biotopiem, par ainavām kā par nemainīgiem veidojumiem, un no tā rodas prasības: “saglabāt cilvēka darbības neskartus”, bet, ja tajos kaut kas mainījies vai mainās, tad – “atjaunot, kā bija”. Būtu svarīgi saprast, vai un kā šīs noskaņas ietekmē dažādo likumu un noteikumu saturu.

Atgriežoties pie pārmaiņām aizgājušajā laikā pēc Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas. Vispirms, ir palielinājusies cilvēku (tiešā un netiešā) klātbūtne mežā. Tie ir mežu īpašnieki (ar un bez mežkopja izglītības vai zināšanām par mežu), tūristi, taku gājēji, ogotāji un sēņotāji, sportisti, pētnieki, inspektori u. c. Tādējādi rodas jaunas meža funkcijas, kas konkrētās vietās (*mezgluvietās*) ietekmē mežu un neatstāj vienaldzīgus sabiedrības pārstāvjus. Piemērs: kā saimniekot “kaimiņa mežā”? Kopumā tas liecina par funkcionālās pieejas nozīmi meža apsaimniekošanas plānošanā.

Pakāpeniski nostiprinās pārliecība par Latvijas mežu kultūrvēsturisko nozīmi, par mežu kā paaudžu mantojumu. Tā ir attieksme, prasme mūsu dienās paraudzīties atpakaļ; vērtēt gadsimtos uzkrāto pieredzi, ko ietekmējis mežkopju darbs paaudzēs, kā arī zinātnieku devums. Mežs kā veselums

savā daudzveidībā nemainīgi ir klātesošs Latvijas ainavās, un *meža ainavas* 2021. gadā ir ierakstītas Latvijas Kultūras kanonā.

Vēl par meža nozīmēm, kas ir pašsaprotamas, bet pagaidām nav atradušas savu vietu tajā sistēmā, ko sauc par “dabas aizsardzību”. Proti, *mežs* kā ainavas telpiskās struktūras elements kļūst par ekoloģiskās situācijas regulētāju (lokāli, kopumā), tas iesaistās “dabas saimniecībā”, turklāt kopā ar cilvēkiem, ar sabiedrību. Ideālā variantā tas ir veids, kā uzskatāmi parādīt, ko nozīmē vārdi “dabas un cilvēka mijiedarbība”, kā tā atklājas dabā, vietās, un kādas ir mūsdienu cilvēku iespējas pārvaldīt notiekošos procesus. Kādas ir likumu un noteikumu iespējas, un kādas – cilvēka darbībai konkrētajās vietās, situācijās? Šeit vietā būtu vērts pieminēt vārdu *kultūra* tā plašākajā, sākotnējā nozīmē.

Nobeidzot. Jau iepriekš atkārtoti teikts, ka nepieciešams paplašināt skatījumu uz mežu un mežsaimniecību, arī uz tradicionālajiem dabas aizsardzības veidiem (biotopi, koki, mežs, ainava). Tas nozīmē – izmantot citas pieejas, kuru iespējas ieskicētas iepriekš (teritoriālā, funkcionālā, ainavu u. c.). Taču vispirms ir nepieciešami pētījumi, kas orientēti uz dabas un sabiedrības mijiedarbību izpratni to daudzveidībā un dažādajās izpausmēs. Tādā skatījumā tie it kā stāv blakus, bet neietilpst zināmajās zinātnes nozarēs, taču liecina par “sargāšanas zinātnes” veidošanos. Tikai laiks parādīs, kādu ceļu izvēlēsimies, tēlaini izsakoties, pārvarot šodienas *kalnu grūtības* un gatavojoties nākotnes *līdzenumu grūtībām* (varbūt – otrādi).

2004./2023.

LITERATŪRA

- Aizsargmeži. 1927–1928.** *Latviešu konversācijas vārdnīca. 1. sējums.* Rīga: A. Gulbja apgādība, 162. sleja.
- Ainavu ekoloģiskās plānošanas modeļa izstrāde meža apsaimniekošanas plānošanai. 2003.** Gala pārskats. Pasūtītājs “Meža attīstības fonds”. Zinātniskā vad. A. Melluma. Salaspils: LVMI “Silava”, 11 lpp. (autori: J. Bāra, R. Bērmanis, M. Lūkins, A. Melluma, O. Nikodemus).
- Ainavu ekoloģiskās plānošanas modeļu izstrāde meža apsaimniekošanai. 2004.** Gala pārskats. Pasūtītājs VAS “Latvijas valsts meži”. Izpildītājs Darba zinātniskā vadītāja A. Melluma. RĪGA: Latvijas Pieaugošo izglītības apvienība, 89 lpp. (autori: R. Krūmiņš, M. Lūkins, A. Melluma, R. Rungule, J. Zariņš).
- Bells, S., Nikodemus, O. 2000.** *Rokasgrāmata meža ainavas plānošanai un dizainam.* Rīga: Valsts meža dienests, 75 lpp.
- Bušs, M. 1960.** *Latvijas kāpu smiltāji un to apmežošana.* Rīga: Latvijas valsts izdevniecība, 143 lpp.
- Eihe, V. 1940.** Latvijas mežu ģeogrāfisks iedalījums. Grām.: *Mežkopja darbs un zinātne. I/II sēj.* Rīga.
- Eiropas ainavu konvencija. 2007.** *Latvijas Vēstnesis* 63, 18.04.2007.
- ES. 2021.** Biodaudzveidības stratēģija 2030. gadam: atgriezīsim savā dzīvē dabu (09.06.2021.). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0277_LV.html.
- Greener Forests. 1999.** Sweden: The National Board of Forestry.
- Ikauniece, S. (red.) 2011.** Ziemeļvidzemes noklusētie stāsti. Valsts meža dienests, 159 lpp.
- Konvencija par bioloģisko daudzveidību. 1992.** Riodežaneiro: ANO, 05.06.1992. *Latvijas Vēstnesis* 137, 08.09.1995.
- Lahaye, P., Harms, B., Stortelder, A., Vos, W. 1979.** Grundlagen für Anwendung landschaftsökologischer Erkenntnisse in der Raumplanung. In: *Verhandlungen der Gesellschaft für Ökologie.* Band 7, 79–84 S.
- Latvijas mežu vēsture līdz 1940. gadam. 1999.** Strods, H. (red.). Rīga: WWF, 364 lpp.
- LR Ministru kabinets. 1994.** MK noteikumi Nr. 132 “Par meža ieskaitīšanu kategorijās un īpaši aizsargājamās meža iecirkņos”, 14.06.1994. *Latvijas Vēstnesis* 87, 28.07.1994.
- LR Ministru kabinets. 2001.** MK noteikumi Nr. 189 “Dabas aizsardzības noteikumi meža apsaimniekošanā”, 12.05.2001. *Latvijas Vēstnesis* 73, 11.05.2001.
- LR Ministru kabinets. 2012.** MK noteikumi Nr. 938 “Dabas aizsardzības noteikumi meža apsaimniekošanā”, 18.12.2012. *Latvijas Vēstnesis* 203, 28.12.2012.
- Lūkins, M. 2011.** Par meža kultūrainavu. Jautājuma ievirzei. Grām.: *Kultūrvēstures avoti un Latvijas ainava.*

- Rīga: apgāds "Latvijas ZA vēstis", 165.–174. lpp.
- Mangalis, I. 2003.** Meža kultūra. Grām.: Broks, J. (red.) *Meža enciklopēdija. I. sēj.* Rīga: Zelta grauds, 205. lpp.
- Matiss, J. 1994.** *Latvijas mežu iedalījums aizsardzības kategorijās un īpaši aizsargājamos meža iecirkņos.* Rokraksts.
- Melderis, K. 1995.** *Meža vakari.* Rīga: atkārt. izd., 141 lpp.
- Melluma, A. 1975.** Ainavu funkcionālie tipi un daži svarīgākie ainavu aizsardzības un veidošanas uzdevumi. Grām.: *Ainavu veidošana un aizsardzība.* Rīga: Latvijas PSR Dabas un pieminekļu aizsardzības biedrība, Zvaigzne, 5.–10. lpp.
- Melluma, A. 1987.** Mežs Latvijā. Grām.: Bušs, M., Vanags, J. (sast.) *Latvijas meži.* Rīga: Avots, 9.–15. lpp.
- Melluma, A. 2002.** Ainava kā attīstības resurss: Kurzemes reģiona piemērs. *Ģeogrāfiski raksti 2002:* 5–15.
- Meža aizsardzības likums. 1937.** *Likumu un MK noteikumu krājums 27.* burtnīca, 1094.–1099. lpp.
- Meža aizsardzības instrukcija. 1937.** Izdota uz Meža aizsardzības likuma 53. panta pamata. *Valdības Vēstnesis* 260, 15.11.1937.
- Pauliukyavitchus, G. 1986.** Ocenka roly lesa v podderzhanyi ekologicheskoy stabilnosti razlichnih landshaf-tov Litvi. V kn.: *Mnogostoronneye lesopolzovanye i ohrana lesnih resursov.* Tallin, c. 8–26.
- Padomes Direktīva. 1992.** *Par dabisko dzīvotņu, savvaļas faunas un floras aizsardzību.* 92/43/EEK (21.05.1992.). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/NIM/?uri=celex:31992L0043>.
- Peņģerots-Svešais. 1911.** Meža vērtība dabas saimniecībā un kultūras dzīvē. *Dzimtenes vēstnesis* 91, 93, 96, 97.
- Rīcības programma pārmaiņām. 1993.** AGENDA 21 un citas Riodežaneiro vienošanās vienkāršās valodas versijā. Uzrakstījis Maikls Kītings. 120 lpp.
- Sludināšana. 1858.** *Latviešu avīzes* 25, 18.06.1858.
- Sosnovskiy, G. 1894.** Vvedenye lesoohranytelynogo zakona v Kurlandskoy gubernyi. *Rizhskiy Vestnyk* 8 iynya, Nr. 140.
- Steinhardt, U., Volk, M. 2001.** Scales and spatio-temporal dimension in landscape research. In: Krönert, R., Steinhardt, U., Volk, M. *Landscape Balance and Landscape Assessment.* Berlin: Springer-Verlag, S. 137–162.
- Thomasius, H. 1973.** *Wald, Landeskultur und Gesellschaft.* Dresden: Verlag Theodor Steinkopf, 439 S.
- Zunde, M. 1999.** Mežainuma un koku sugu sastāva pārmaiņu dinamika un to galvenie ietekmējošie faktori Latvijā. Grām.: Strods, H. (red.) *Latvijas mežu vēsture līdz 1940. gadam.* Rīga: WWF, 111.–203. lpp.